

Henryk Bartoszewicz

Projekty rewirów dla ludności żydowskiej w miastach mazowieckich 1807–1830

Początki osadnictwa żydowskiego na ziemiach polskich sięgają co najmniej XI w. W miastach Żydzi na ogół zamieszkiwali odrębne dzielnice, których granice kształtowały się w sposób naturalny. Społeczność ta tworzyła skupiska wokół synagogi i związanych z nią instytucji gminnych. Najstarsze gminy żydowskie, istniejące już w XIII w., powstały we Wrocławiu, Krakowie, Płocku i Kaliszu¹. Na Mazowszu, oprócz kolonii w Płocku, obecność Żydów potwierdzają źródła z drugiej połowy XIV w.² W XV w. przedstawiciele tej narodowości, pojedynczo lub w skupiskach, mieszkali co najmniej w 13 miastach mazowieckich. Według sporządzonej w 1507 r. listy gmin opodatkowanych w związku z koronacją Zygmunta I Starego kolonie żydowskie na Mazowszu znajdowały się w: Bielsku, Mławie, Płocku i Płońsku w województwie płockim, Gąbinie, Rawie i Sochaczewie w województwie rawskim, Błoniu, Ciechanowie i Nadarzynie w Księstwie Mazowieckim³. W drugiej połowie XVI w. liczba osiedli żydowskich miastach mazowieckich wzrosła do 17.

Kryzys gospodarczy miast mazowieckich, który zarysował się na przełomie XVI i XVII w. zaostriżył rywalizację między żydowskimi i chrześcijańskimi kupcami i rzemieślnikami. Miasta broniły się przed osadnictwem żydowskim. W 1570 r. król Zygmunt August potwierdził przywilej *de non tolerandis Judaeis*, nadany Warszawie w 1526 r. przez jego ojca, określając jego zasięg obowiązywania na obszar Starej i Nowej Warszawy oraz jurydyk w promieniu dwóch mil po obu stronach Wisły⁴. Analogiczne przywileje uzyskało w XVI w. wiele innych miast królewskich. W latach 1655–1657 najazd szwedzki spowodował ogromne zniszc-

¹ H. Zaremska, *Aspekty porównawcze w badaniach nad historią Żydów w średniowiecznej Polsce*, „Rocznik Mazowiecki” 2001, s. 185; P. Fijałkowski, *Żydzi w miastach Mazowsza XIII–XVIII w.*, w: *Mazowieckie miasteczka na przestrzeni wieków. Wybrane zagadnienia rozwoju gospodarczego i kulturalnego*, red. A. Stawarz, Warszawa 1999, s. 60–61.

² H. Zaremska, op. cit., s. 189.

³ P. Fijałkowski, op. cit., s. 61.

⁴ Ibidem, s. 62, 65.

czenia w miastach mazowieckich unicestwiając większość kolonii żydowskich. Na przełomie XVII i XVIII w. rozpoczął się proces odbudowy starych gmin oraz powstawania nowych, zahamowany w okresie wojny północnej⁵.

W XVIII w. władze wielu miast mazowieckich starały się zahamować rozwój osadnictwa żydowskiego, dlatego większość nowych osiedli żydowskich powstawało głównie w dobrach szlacheckich. Natomiast w dobrach królewskich umieszczano takie osady na terenie folwarków starościńskich, na przedmieściach podległych starostom. Żydzi z Mławy przenieśli się na terytorium przedmiejskie Zabrody (Zabrodzie) należące do starosty. W Mszczonowie w połowie XVIII w. osiedle żydowskie powstało w części miasta podległej starości. Około 1775 r. na gruntach starościńskich folwarku Zamkowa Wola starosta rawski Franciszek Stefan Lanckoroński założył tzw. „miasto żydowskie”, osadę rzemieślniczo-handlową, zamieszkałą wyłącznie przez Żydów⁶. Jednakże w drugiej połowie XVIII w. wielu małych miastach królewskich Żydzi uzyskali prawa osiedleńcze, między innymi w Bobrownikach i Dobrzyniu, położonych, w związanej integralnie z Mazowszem, ziemi dobrzyńskiej⁷. Na Mazowszu w latach 1764–1765 największe skupiska ludności żydowskiej znajdowały się w: Drobinie, Bieżuniu, Kuczborku, Mławie, Płocku, Radzanowie i Sierpcu w województwie płockim, Białej, Gąbinie, Głownie, Gostyninie, Grodzisku Iłowie, Mszczonowie, Nowym Mieście (w ziemi rawskiej), Nowym Mieście (w ziemi sochaczewskiej), Rawie (Woli Zamkowej) i Sochaczewie w województwie rawskim, w Ciechanowie, Czyżewie, Grajewie, Jedwabnem, Kolnie, Makowie, Nasielsku, Nowym Mieście (w ziemi warszawskiej), Radziłowie, Różanie, Serocku, Stawiskach, Szczuczynie, Śniadowie, Wiźnie, Wyszogrodzie, Zakroczymiu i Zambrowie w województwie mazowieckim⁸.

Pomimo formalnych zakazów i oporu władz miejskich w tym czasie rozpoczął się także proces napływu ludności żydowskiej do dużych miast. W końcu XVIII w. Żydzi stanowili ponad 8% liczącej 110 tysięcy osób ludności Warszawy. W lewobrzeżnej części miasta ulokowali się w rejonie Marywilu oraz ulic: Senatorskiej, Elektoralnej i Bielańskiej. Największe ich skupisko znajdowało się na Pradze, gdzie po 1768 r. założyli gminę i cmentarz, zyskując wsparcie najzamożniejszego warszawskiego Żyda epoki stanisławowskiej Samuela Zbytkawera⁹.

W wyniku drugiego rozbioru Rzeczypospolitej część Mazowsza z Płockiem, Rawą i Sochaczewem została zajęta przez Prusy. W 1795 r. do Prus przyłączono kolejny obszar ziem mazowieckich (z Warszawą). Wówczas też została utworzona prowincja Prus Nowoschodnich obejmująca część Podlasia i skrawek ziem litewskich oraz przyłączono do niej należące przedtem do Prus Południowych

⁵ M. i K. Piechotkowie, *Dzielnice żydowskie w strukturze przestrzennej miast polskich*, w: *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 313–315.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej – AGAD), Zb. Kart. 349-15: *Plan miasta Rawy z podziałem na dzielnice chrześcijańską i żydowską, 1799 r.*; P. Fijałkowski, op. cit., s.67-68; M. i K. Piechotkowie, *Oppidum Judaeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004, s. 60-61, 194.

⁷ M. i K. Piechotkowie, *ibidem*, s. 59.

⁸ P. Fijałkowski, op. cit., 69-70; E. Bergman, *Ludność żydowska w miasteczkach Mazowsza w XIX i XX w.*, w: *Mazowieckie miasteczka...*, op. cit., aneks 1, s. 100-101.

⁹ M. i K. Piechotkowie, *Oppidum...*, op. cit., s. 57, 64-65.

Mazowsze płockie i ziemię dobrzyńską. Prusy Południowe w nowych granicach podzielono na trzy departamenty: poznański kaliski i warszawski. Prusy Nowowschodnie w latach 1797–1799 podzielono na dwa departamenty: płocki i białostocki¹⁰. Natomiast południowo-wschodnia część Mazowsza po trzecim rozbiore trafiła pod panowanie austriackie¹¹.

Położenie prawne i ekonomiczne ludności żydowskiej na Mazowszu formułował patent króla Fryderyka Wilhelma II z 17 kwietnia 1797 r. *Jeneralne urządzenie Żydów w prowincjach Prus Południowych i Nowowschodnich*. Sytuacja prawna ludności żydowskiej w zaborze pruskim uległa pogorszeniu. Zlikwidowano samorząd z czasów Rzeczypospolitej i sądownictwo rabinów. Żydzi zostali poddani procesowi germanizacji. Jednakże ze względów ekonomicznych (rola Żydów w niektórych gałęziach gospodarki) w 1802 r. władze pruskie zniosły posiadane przez część miast mazowieckich przywileje *de non tolerandis Judaeis*. Decyzja ta spowodowała w latach 1802–1807 wzrost osadnictwa żydowskiego w miastach¹². Ludność wyznania mojżeszowego po raz pierwszy napłynęła do miast mazowieckich objętych dotychczas zakazem osiedlania, między innymi do Pułtusza, Mławy i Raciąża. Według ustaleń Janusza Szczepańskiego między 1790 a 1808 r. liczba Żydów zamieszkałych w niektórych miastach mazowieckich wzrosła wielokrotnie i taka np. w Ciechanowie z 240 osób do 1194 osób, w Makowie z 505 do 2007, w Nasielsku z 477 do 2410, w Płońsku z 496 do 2801, w Różaniu z 52 do 309 i w Wyszogrodzie z 836 do 2883¹³.

Na początku listopada 1806 r. na Mazowsze wkroczyły wojska napoleońskie. Na mocy postanowień pokoju tylicyckiego zawartego w lipcu następnego roku cały obszar Mazowsza znajdujący się pod panowaniem pruskim stał się częścią nowo utworzonego Księstwa Warszawskiego. W 1809 r. zostały do niego przyłączone ziemie położone między Wisłą i Liwcem znajdujące się pod panowaniem austriackim. Księstwo Warszawskie po 1810 r. składało się z 10 departamentów. Miasta Mazowsza znajdowały się wówczas na terenie czterech departamentów: warszawskiego, płockiego, łomżyńskiego i siedleckiego. Władze Księstwa Warszawskiego dostrzegając potrzebę porządkowania i przebudowy miast starały się uwzględnić w swoich planach urbanistycznych miejsce ludności żydowskiej. Po pierwsze podjęto działania mające na celu ograniczenie migracji Żydów do miast. Na mocy uchwał Komisji Rządzącej z 26 stycznia oraz z 6 i 18 czerwca 1807 r. przywracających miastom dawne przywileje, potwierdzono także prawo *de non tolerandis Judaeis*¹⁴. Po drugie w projektach przebudowy miast uwzględniano stan faktyczny, ukształtowany w okresie przedrozbiorowym, istnienia obok siebie odrębnych części aglomeracji miejskich: chrześcijańskiej i żydowskiej. Autorzy planów urbanistycznych musieli także wziąć pod uwagę ogromny przyrost liczebny ludności żydowskiej w miastach mazowieckich, jaki nastąpił w okresie

¹⁰ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1957; J. Szczepański, *Spoleczność żydowska Mazowsza w XIX–XX wieku*, Pułtusk 2005, s. 31.

¹¹ AGAD, Zb. Kart 181-1: *Mapa Galicji Zachodniej, 1796–1799*, G.I. Metzburg.

¹² E. Bergman, op. cit., s. 82; M. i K. Piechotkowie, *Oppidum...*, op. cit., s. 68; J. Szczepański, op. cit., s. 32.

¹³ J. Szczepański, op. cit., s. 34, tab. 1.

¹⁴ Ibidem, s. 44-45; M. i K. Piechotkowie, *Dzielnice żydowskie...*, op. cit., s. 320.

okupacji pruskiej. Dlatego też w tym czasie powstała koncepcja tworzenia w miastach odrębnych dzielnic żydowskich, nazywanych rewirami, bądź budowy miast bliźniaczych, składających z dwóch części – chrześcijańskiej i żydowskiej, jednokowych, bądź podobnych, pod względem układu przestrzennego i wielkości.

Pierwsze projekty rewirów dla ludności żydowskiej w miastach mazowieckich powstały w ostatnich latach istnienia Księstwa Warszawskiego. Eleonora Bergman polemizuje z tezą, że „pierwszy rewir został utworzony w Warszawie i stał się następnie wzorem dla innych miast”¹⁵. Stanowisko tej autorki potwierdzają badacze dziejów Warszawy, wskazując między innymi na brak źródeł prawa, ustanawiających taki rewir¹⁶. Faktycznie nie zachował się dekret księcia warszawskiego Fryderyka Augusta ustanawiający w stolicy rewir dla ludności żydowskiej. Dekret tegoż władcy z 16 marca 1809 r. w sprawie Żydów w Warszawie nie wyznaczał im określonej granicami części miasta jako miejsca zamieszkania. Dopiero 12 października 1812 r. minister policji Ignacy Sobolewski w piśmie skierowanym do Rady Ministrów Księstwa Warszawskiego wnioskował dokonanie nowelizacji dekretu z 16 marca 1809 r. i ustanowienie w stolicy „na wzór miasta Krakowa” jednej z dzielnic jako miejsca zamieszkania ludności żydowskiej. Część miasta przewidywana na dzielnicę żydowską miała wytyczać granica biegnąca od okopu do ulicy Zielnej, Zielną do Inflanckiej, dalej Bonifraterską do Franciszkańskiej, dalej Franciszkańską, przecinając ulicę Nalewki, przez Gęsią do ulicy Dzikiej, którą do ulicy Nowolipki, od tej zaś, wyłączając dom Niemirowskich, przy nim mającą przebiec się uliczką do Nowolipia i dalej Nowolipiem do okopu¹⁷. Postanowienie utworzenia rewiru w tej części miasta zawierał projekt nowego dekretu dotyczącego zamieszkiwania ludności żydowskiej w Warszawie, który miał wejść w życie 6 lipca 1813 roku¹⁸. Nie zachowała się żadna mapa wielkoskalowa Warszawy, bądź jej części, na której projekt ten zostałby naniesiony. Natomiast pierwszy obraz kartograficzny projektu „warszawskiego” rewiru żydowskiego został wykreślony dopiero na planie regulacyjnym Pragi z 1817 r. autorstwa Jakuba Kubickiego¹⁹.

Jeżeli w ogóle w przypadku tworzonych rewirów w miastach mazowieckich można mówić o przykładzie wzorcowym, to jedynie mógłby to być rewir w Płocku, ustanowiony dekretem księcia warszawskiego Fryderyka Augusta z 8 listopada 1811 r. w miejscu, gdzie dzielnica żydowska istniała od XIII w. Zgodnie z artykułem pierwszym dekretu, rewir ten miał obejmować ulice: 1) Jerolim-

¹⁵ E. Bergman, op. cit., s. 85.

¹⁶ S. Kieniewicz, *Warszawa w latach 1795–1914*, Warszawa 1976, s. 76-77; G. Zalewska, *Ludność żydowska w Warszawie w okresie międzywojennym*, Warszawa 1996, s. 34. W aktach Rady Ministrów Księstwa Warszawskiego mowa jest jedynie, że przed marcem 1811 r. książę warszawski Fryderyk August przedsięwziął rozporządzenia w sprawie zamieszkiwania Żydów w Warszawie, a następnie także we Wschowie. Nie wiemy, jakie to byłyby „rozwiązania”, na które powołują się władze Księstwa Warszawskiego wnosząc ustanowienie w Płocku rewiru dla ludności żydowskiej. Może to sugerować, że wcześniej istniały rewiry w Warszawie i Wschowie. AGAD, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, 165, s. 55-57.

¹⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, 165, s. 14-24.

¹⁸ Ibidem, s. 25-32.

¹⁹ Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, K-19: *Plan miasta Pragi zrobiony w roku 1817* [przez] J[akuba] Kubickiego; E. Szwankowski, *Kubickiego plan regulacyjny Pragi*, „Biuletyn Sztuki i Kultury” 10 (1948) nr 2, s. 161-166; H. Bartoszewicz, *Rozwój przestrzenny Warszawy 1800–1914 w świetle źródeł kartograficznych*, „Kronika Warszawy” 2003 nr 1-2, s. 63.

ską, od rynku Staromiejskiego do ulicy Przekop; 2) Synagogałną; 3) Tylną; 4) Przekop, od ulicy Bielskiej do ulicy Tumskiej; 5) Więzienną, od klasztoru reformatów do ulicy Tumskiej; 6) Ostatnią od klasztoru reformatów do ulicy Tumskiej; 7) Bielską, od ulicy Przekop, „aż w pole”; 8) Mojżeszową, od ulicy Przekop do ulicy Ostatniej. Postanowienia dekretu, w myśl jego artykułu drugiego, wchodziły w życie 1 stycznia 1812 r., co oznaczało utworzenie z tym dniem w Płocku rewiru dla ludności żydowskiej. Żydzi mogli jednakże zamieszkać w części chrześcijańskiej miasta, ale tylko wówczas, jeśli spełniali pewne warunki: 1) posiadali kapitał wynoszący czterdzieści tysięcy złotych polskich bez zadłużenia; 2) byli bankierami lub prowadzili „handel przyzwoity i otwarty”; 3) posiadali umiejętność czytania i pisania po polsku francusku lub przynajmniej po niemiecku; 4) dzieci swoje po ukończeniu siódmego roku życia posyłałi do szkół publicznych; 5) nie używali żadnych „znaków powierzchownych, które dotąd lud starozakonny od innych mieszkańców odróżniały”. Dopuszczano możliwość osiedlania się w części chrześcijańskiej miasta Żydów posiadających wyższe wykształcenie lub wykonujących wolne zawody, np. malarzy czy lekarzy. Ponadto prawo zamieszkania w tej części miasta mógł nabyć każdy Żyd, który na jej obszarze wybudował dom murowany²⁰.

Rewir żydowski w Płocku był pierwszym na Mazowszu²¹. Jednakże nie zachował się plan urbanistyczny tego rewiru z okresu Księstwa Warszawskiego. Lokalizację jego ukazują późniejsze mapy, między innymi plan części miasta Płocka z 1823 r. sporządzony przez inżyniera dróg i spławów województwa płockiego Antoniego Piotrowskiego²² oraz plan części miasta Płocka z 1842 r. autorstwa budowniczego województwa płockiego (guberni płockiej) Michała Jakuba Miklaszewskiego²³. Obie mapy wielkoskalowe swym zasięgiem obejmują jedynie część terytorium płockiego rewiru żydowskiego.

Dekretami z 29 stycznia 1813 r. książę warszawski Fryderyk August ustanowił z dniem 1 lipca tegoż roku rewiry w Makowie²⁴ i Przasnyszu²⁵. Wśród dokumentów, które zostały wytworzone w związku z pracami poprzedzającymi wydanie dekretów zachowały się projekty urbanistyczne, ukazujące zasięg terytorialny rewirów w tych dwóch miastach. W 1812 r. powstał *Plan sytuacyjny miasta Makowa*, nieznanego autora, stanowiący załącznik do pisma prefekta departamentu płockiego do ministra spraw wewnętrznych z 27 sierpnia 1812 r. w sprawie utworzenia rewiru żydowskiego. Jest to schematyczny, szkicowy plan miasta, ukazujący projekt podziału miasta na część chrześcijańską i żydowską, z wpisanymi objaśnieniami zabudowy mieszkalnej i głównych budynków. Granicę rewiru ży-

²⁰ AGAD, *Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego*, 165, s. 72-78; porównaj: ibidem, s. 55-70. Pierwotnie przygotowany dekret w sprawie rewiru dla ludności żydowskiej w Płocku nosił datę 6 sierpnia 1811 r. i przewidywał ustanowienie tego rewiru z dniem 1 października tegoż roku.

²¹ Pierwszy rewir na terenie Księstwa Warszawskiego na mocy dekretu z 5 lipca 1810 r. ustanowiono z dniem 29 września 1811 r. w mieście Wschowie położonym w departamencie poznański. Został on ulokowany na obszarze Nowego Miasta Wschowy, ibidem, s. 33-34.

²² AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji (dalej: KRSW), 4515, k. nłb.

²³ AGAD, KRSW, 4535, k. 58-59.

²⁴ AGAD, *Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego*, 165, s. 95-99.

²⁵ Ibidem, s. 100-105.

dowskiego w Makowie stanowił gościniec Ciechanowski, ulica przechodząca przez środek miasta z zachodu na wschód i rozdzielająca rynek oraz całe miasto na część północną (żydowską) i południową (chrześcijańską)²⁶. Projekt granicy rewiru wykreślony na planie został zatwierdzony w artykule pierwszym dekretu z 29 stycznia 1913 roku²⁷.

Plan miasta Przasnysza wykazujący ulice na rewir dla Starozakonnych przeznaczyc się mające sporządził w 1811 r. podprefekt powiatu przasnyskiego, Zieliński. Mapa ta, jak wynika w z pisma prefekta departamentu płockiego z 26 sierpnia 1812 r. w sprawie ustanowienia rewiru, była pierwotnie dołączona do pisma tegoż prefekta z 16 grudnia 1811 r. Rewir projektowano umieścić w części południowo-wschodniej miasta. Miał on obejmować Końskie Targowisko i ulice: Błonie, Zduńską, Małą Warszawską i Kaczę. Ponadto na planie wzdłuż ulic przeznaczonych na rewir została podana liczba domów i placów. W legendzie zawarto objaśnienie kolorów, którymi na mapie oznaczono rozmieszczenie ludności chrześcijańskiej i żydowskiej²⁸. Podobnie jak w przypadku Makowa, zasięg terytorialny rewiru przedstawiony na planie z 1811 r. zatwierdzono dekretem książęcym²⁹.

Prefekt departamentu płockiego Rajmund Rembieliński podjął działania zmierzające do utworzenia rewirów także w Ciechanowie, Chorzelach, Wyszku i Pułtusk. W 1811 r. burmistrz Ciechanowa sporządził odrys planu miasta, bez zaznaczenia zabudowy, z podaniem liczby domów, którego zgodność z oryginałem potwierdził podprefekt przasnyski Zieliński. Ulice: Żydowska, Tylna i Pułtуска, przeznaczone na rewir dla ludności żydowskiej w Ciechanowie, zostały na planie zaznaczone ząbkowanym konturem. Podobnie jak w przypadku innych miast mazowieckich, w których projektowano i tworzone rewiry, w również Ciechanowie rewir miał powstać w części miasta zamieszkałej przez Żydów³⁰. Plan Ciechanowa autorstwa burmistrza tego miasta był załącznikiem do pisma prefekta departamentu płockiego do ministra spraw wewnętrznych rządu Księstwa Warszawskiego „względem oznaczenia rewiru na pomieszkanie dla Żydów w mieście Ciechanowie”, datowanym 19 grudnia 1811 r. z dodanym do niego wykazem tabelarycznym obejmującym wszystkie rodziny żydowskie zamieszkałe w Ciechanowie w 1811 roku³¹.

Podobna dokumentacja została przygotowana dla Chorzeli. W 1811 r. burmistrz Gallicki sporządził schematyczny plan miasta, bez zaznaczenia zabudowy, z podaniem liczby domów przy poszczególnych ulicach. Na rewir przeznaczono dwie krzyżujące się ze sobą ulice: Zduńską (33 domy i 12 pustych placów) i Bagnowo (6 domów i 3 puste place)³². Plan został załączony do pisma prefekta departamentu płockiego do ministra spraw wewnętrznych „względem utworzenia re-

26 AGAD, KRSW, 4394, k. nłb.

27 AGAD, *Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego*, 165, s. 95.

28 AGAD, KRSW, 4586, k. nłb.

29 AGAD, *Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego*, 165, s. 100 (artykuł 1).

30 AGAD, KRSW, 4309, s. 33-34. Te trzy ulice, które miały być rewirem dla ludności żydowskiej w Ciechanowie, otaczały plac w kształcie trójkąta, w którego centrum znajdowała się bożnica.

31 Ibidem, s. 28-32.

32 AGAD, KRSW, 4287, k. 66-67.

wiru na pomieszkania dla Żydów w [...] Chorzelałach", zaopatrzoną także w tabelę rodzin żydowskich żyjących w tym mieście³³.

Projekt dekretu przygotowanego w resorcie spraw wewnętrznych rządu Księstwa Warszawskiego, który miał ustanowić z dniem 1 stycznia 1814 r. rewir w Chorzelałach przewidywał wyznaczenie na ten cel ulic zgodnie z projektem naniesionym na planie autorstwa Gallickiego³⁴.

Zachował się schematyczny, odręczny plan (tzw. prymityw kartograficzny, czyli dyletancki rysunek odtwarzający zabudowę w uproszczonych, zróżnicowanych elewacjach) rynku i przyległych ulic Wyszkowa, wykonany w 1811 r. Umieszczono na nim projekt ulicy Poprzecznej, przeznaczonej na rewir dla ludności żydowskiej, który miał być usytuowany na zachód od centrum miasta³⁵. Plan stanowi załącznik do pisma prefekta departamentu płockiego, skierowanego do ministra spraw wewnętrznych rządu Księstwa Warszawskiego z 19 grudnia 1811 r. *Względem ustanowienia rewiru pomieszkania Żydów w mieście Wyszkowie stanowiącego*³⁶. Dokumentacja przesłana przez prefekta Rembielińskiego stanowiła podstawę przygotowania projektu dekretu o ustanowieniu w Wyszkowie z dniem 1 stycznia 1813 r. rewiru dla ludności żydowskiej³⁷. Dokument ten, jak i analogiczne dotyczące rewirów w Ciechanowie i Chorzelałach, nie został podpisany przez księcia warszawskiego, Fryderyka Augusta, a projekty rewirów w tych trzech miastach mazowieckich nie zostały wówczas zrealizowane.

Najmniej zawansowane były prace władz Księstwa Warszawskiego nad ustanowieniem rewiru w Pułtusku. W dniu 23 grudnia 1811 r. prefekt departamentu płockiego skierował do ministra spraw wewnętrznych pismo w sprawie wyznaczenia w tym mieście rewiru dla ludności żydowskiej³⁸. Do dokumentu tego załączono schematyczny, odręczny plan Pułtuska, na którym naniesiono sieć komunikacyjną i ważniejsze budowle w mieście. Oznaczono i opisano przedmieście Rybitwy, miejsce lokalizacji rewiru³⁹.

Dekrety dla Przasnysza i Makowa oraz projekty dekretów dla Ciechanowa, Chorzeli i Wyszkowa w sprawie utworzenia rewirów dla ludności żydowskiej były wzorowane na dekrecie dla Płocka. We wszystkich tych dokumentach określano datę wejścia ich w życie, granice rewiru oraz warunki, jakie powinien spełniać mieszkaniec miasta narodowości żydowskiej, który ma prawo mieszkać poza granicami rewiru, w dzielnicach przeznaczonych dla chrześcijan. W tej ostatniej kwestii występowała jedna różnica w treści dekretów – w odniesieniu do poszczególnych miast – różna była kwota kapitału, jaką powinien posiadać Żyd-kupiec, aby mógł zamieszkać poza granicami rewiru. W Płocku była to suma 40 tysięcy złotych polskich, w Makowie 20 tysięcy, w Przasnyszu 30 tysięcy, w Ciechanowie i Chorzelałach 20 tysięcy, a w Wyszkowie 15 tysięcy złotych. Natomiast

33 Ibidem, k. 63-64.

34 Ibidem, k. 68-71.

35 AGAD, KRSW, 4709, s. 60.

36 Ibidem, s. 46-48.

37 Ibidem, s. 50-59.

38 AGAD, KRSW, 4480, k. nlb.

39 Ibidem.

projekt dekretu dla Warszawy, który został sporządzony po 6 października 1812 r., przewidywał, że w części miasta przeznaczonej dla chrześcijan będzie mógł zamieszkać każdy kupiec narodowości żydowskiej, posiadający kapitał w wysokości 60 tysięcy złotych polskich, z którego „powinien sumę dwudziestu tysięcy na swe imię w Lombardzie Miasta Warszawy ulokować i tak długo z niego nie podnosić, dopóki tamże jako kwalifikujący się mieszkać będzie, prowizję jednak zwyczajną odbierać będzie”⁴⁰.

W czasach Księstwa Warszawskiego na Mazowszu powstały rewiry dla ludności żydowskiej w Płocku, Makowie i Przasnyszu. Projektowano utworzenie rewirów w Ciechanowie, Chorzeliach, Wyszku, Pułtusku i Warszawie. Działalność prawodawczą władz państwowych w tym zakresie przerwały przygotowania do wyprawy Napoleona na Rosję, a następnie klęska wojsk francuskich w wojnie 1812 r. i rosyjska okupacja wojskowa terytorium Księstwa Warszawskiego.

Do sprawy rewirów powrócono w okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej. Wznowienie prac nad realizacją koncepcji tworzenia w miastach odrębnych dzielnic dla ludności żydowskiej determinowały dwie kwestie. Po pierwsze, dążenie do zmniejszenia mobilności terytorialnej Żydów zarówno w granicach państwa, jak i w granicach miast. Pod drugie, podjęcie na szeroką skalę prac porządkowych, regulacyjnych i budowlanych w miastach Królestwa⁴¹. Zakazy w zakresie przemieszczania się tej mniejszości narodowej i ograniczenia narzucone jej w innych dziedzinach życia gospodarczego i społecznego zarówno w czasach Księstwa Warszawskiego, jak i Królestwa Polskiego obejmowały szerokie rzesze ludzi niezamożnych, natomiast nie dotyczył bogatych i wykształconych.

Latem 1815 r. zostały podjęte prace nad reformą podziału administracyjnego Królestwa Polskiego. Ustawa konstytucyjna z listopada 1815 r. wprowadziła podział kraju na województwa stanowiące na ogół odpowiednik dawnych departamentów Księstwa Warszawskiego: województwo podlaskie miało identyczne terytorium, jak departament siedlecki, województwo augustowskie ze stolicą w Suwałkach – jak departament łomżyński, województwo płockie było dawnym departamentem płockim, uszczuplonym o skrawek powiatu lipnowskiego, a województwo mazowieckie utworzono z ziem departamentu warszawskiego i trzech powiatów poprzedniego departamentu bydgoskiego. Dekretem władz carskich z 7 marca 1837 r. województwa przemianowano na gubernie⁴².

Władze Królestwa Polskiego – realizując politykę miejską, zapoczątkowaną w czasach Księstwa w sprawie rewirów – rozpoczęły prace przede wszystkim od ustanowienia dzielnic żydowskich w miastach, w których zamierzano to uczynić w latach 1811–1813. Ponadto nie we wszystkich miastach, w których mocą dekretów władz Księstwa Warszawskiego wyznaczono oddzielne części miasta na zamieszkanie dla ludności żydowskiej, rewiry rzeczywiście powstały. W przypadku Przasnysza do sprawy powrócono w 1819 r. W dniu 29 października 1819 r.

⁴⁰ AGAD, Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, 165, s. 25 (artykuł 5).

⁴¹ H. Bartoszewicz, op. cit., s. 59.

⁴² *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918 (Zarys historyczny)*, oprac. W. Trzebiński, A. Borkiewicz, „Dokumentacja geograficzna”, Warszawa 1956, z. 4-4 a, s. 1-7, 14-21, 53-54.

Komisja Województwa Płockiego wystosowała pismo do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji w sprawie „nowoprojektowanego” rewiru dla ludności żydowskiej w mieście obwodowym Przasnyszu⁴³. Według przygotowanego w związku z tym planem miasta, rewir miał powstać na terenie, na którym ustanowiono dzielnicę żydowską dekretem z 29 stycznia 1813 r., czyli miał obejmować ulice: Błonie, Zduńską, Małą Warszawską i Kaczą. Na planie, oprócz ulic przeznaczonych na rewir, zakreślonych kolorem zielonym, wyróżniono kolorem żółtym „domy wynajęte przez Starozakonnych”, a żółto-czerwonym „domy prawem własności posiadane przez Starozakonnych”.

Rewir w Przasnyszu ustanowiono ostatecznie dekretem z 19 listopada 1822 r. Jednakże w zaprojektowanych wówczas granicach okazał się on zbyt ciasny. Dlatego w latach 1823–1824 podjęto starania na rzecz poszerzenia jego terytorium. *Plan sytuacyjny miasta Przasnysza wykazujący, w którym miejscu ma być rewir żydowski przy ulicach pod literami A, B, C, D E, F i G*, wykonany 28 lutego 1823 r. przez Kontowskiego, określał nowe granice dzielnicy żydowskiej, która miała obejmować ulice: Bydłęcą, Kaczą, Małą Warszawską, Warszawską, Świętokrzyską i Makowską⁴⁴. Wydany 19 października 1823 r. dekret królewski wytyczał nowe terytorium rewiru, w skład którego włączono ostatecznie ulice: Zamostową, Ostrołęcką i Świętokrzyską⁴⁵. Te trzy ulice miały zostać zabudowane i przeznaczone dla Żydów zamieszkujących w innych częściach miasta do dnia 30 czerwca 1826 roku⁴⁶. Sporządzony wówczas plan Przasnysza z zaznaczonymi nowymi granicami rewiru zaginął przed 25 listopada 1824 r. Wykonanie nowego planu powierzono budowniczemu generalnemu Królestwa Polskiego, Aleksandrowi de Groffe, który zlecenie to zrealizował 18 lutego 1825 roku⁴⁷. *Plan sytuacyjny miasta Przasnysza wykazujący miejsce rewiru żydowskiego, którego ulice dawne oznaczone kolorem żółtym, a nowo przydane oranż* do grupy pierwszej (żółtej) zalicza Stary Trakt Warszawki oraz ulice: Warszawską, Małą Warszawską, Kaczą i Bydłęcą, a do drugiej grupy (oranż) ulice: Zamostową, Ostrołęcką i Świętokrzyską⁴⁸. Ostatecznie ukształtowane terytorium rewiru w Przasnyszu nieco różniło się od kolejnych projektów, jednakże zmianie nie uległa koncepcja ulokowania go w części południowej miasta, w pobliżu Węgiejki, a trzy ostatnie ulice włączone w jego granice były położone na lewym brzegu tej rzeki.

Do niezrealizowanego projektu utworzenia rewiru w Ciechanowie powrócono już w 1816 r. W tej sprawie Komisja Województwa Płockiego skierowała 18 października pismo do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji⁴⁹. Do pisma załączono tabelę zawierającą spis rodzin chrześcijańskich i żydowskich zamieszkujących w Ciechanowie⁵⁰ oraz *Plan miasta Ciechanowa mający służyć do*

⁴³ AGAD, KRSW, 4587, k. 77.

⁴⁴ AGAD, KRSW, 4589, k. 155, artykuł 1 dekretu.

⁴⁵ Ibidem, k. 142.

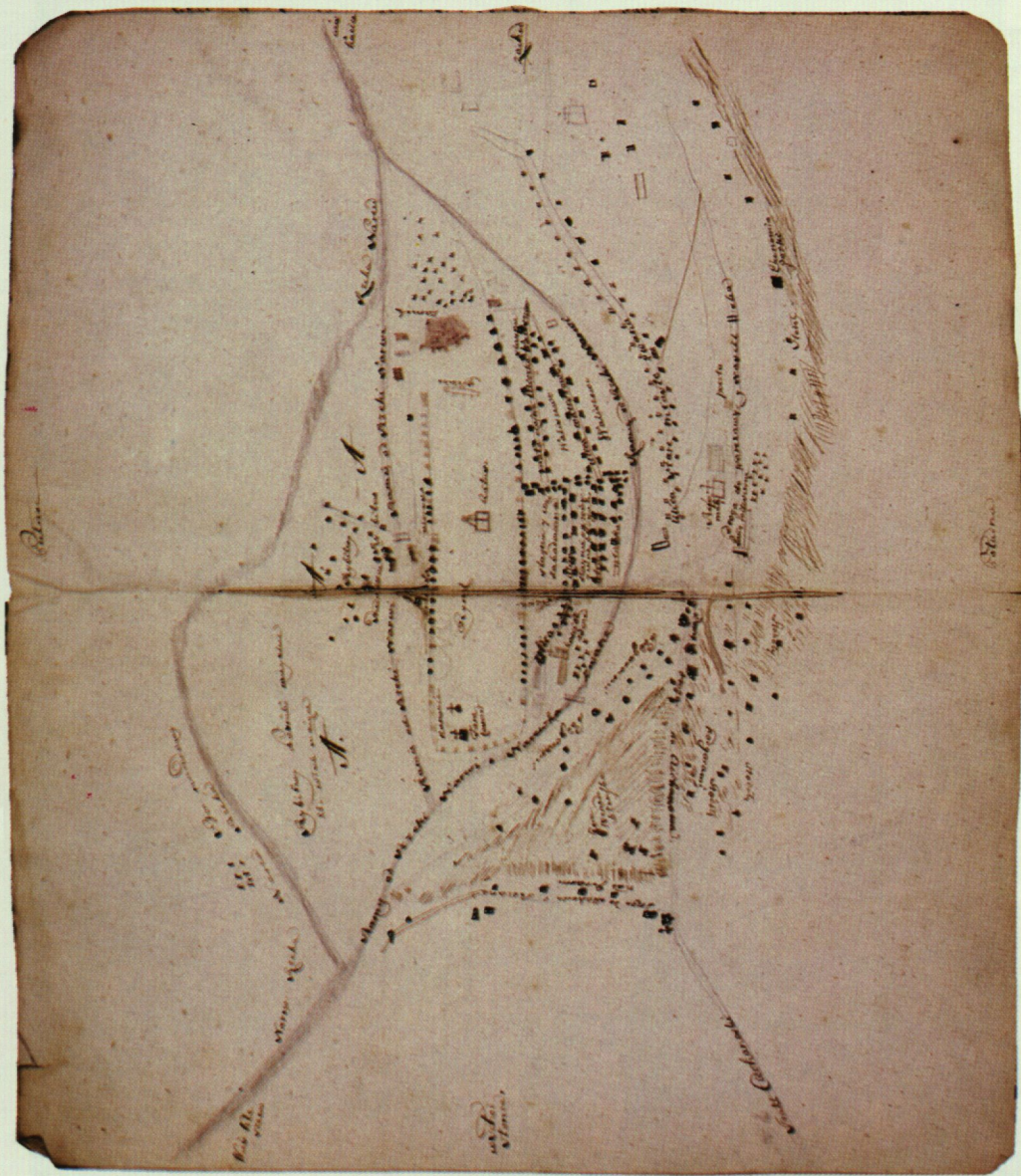
⁴⁶ Ibidem, k. 155, artykuł 2 dekretu.

⁴⁷ Ibidem, k. 157.

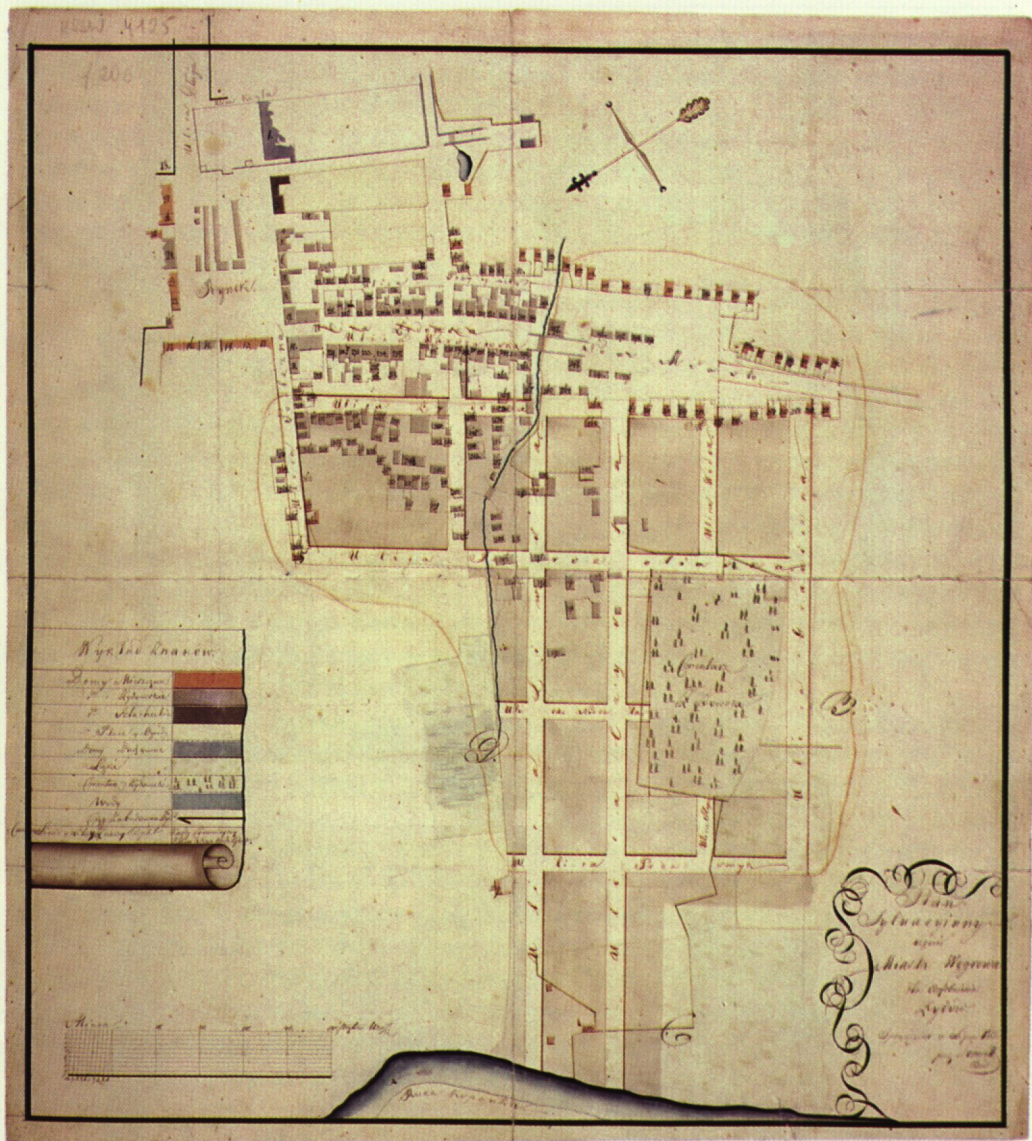
⁴⁸ Ibidem, k. 156 (Zb. Kart.).

⁴⁹ AGAD, KRSW, 4218, s. 32-35.

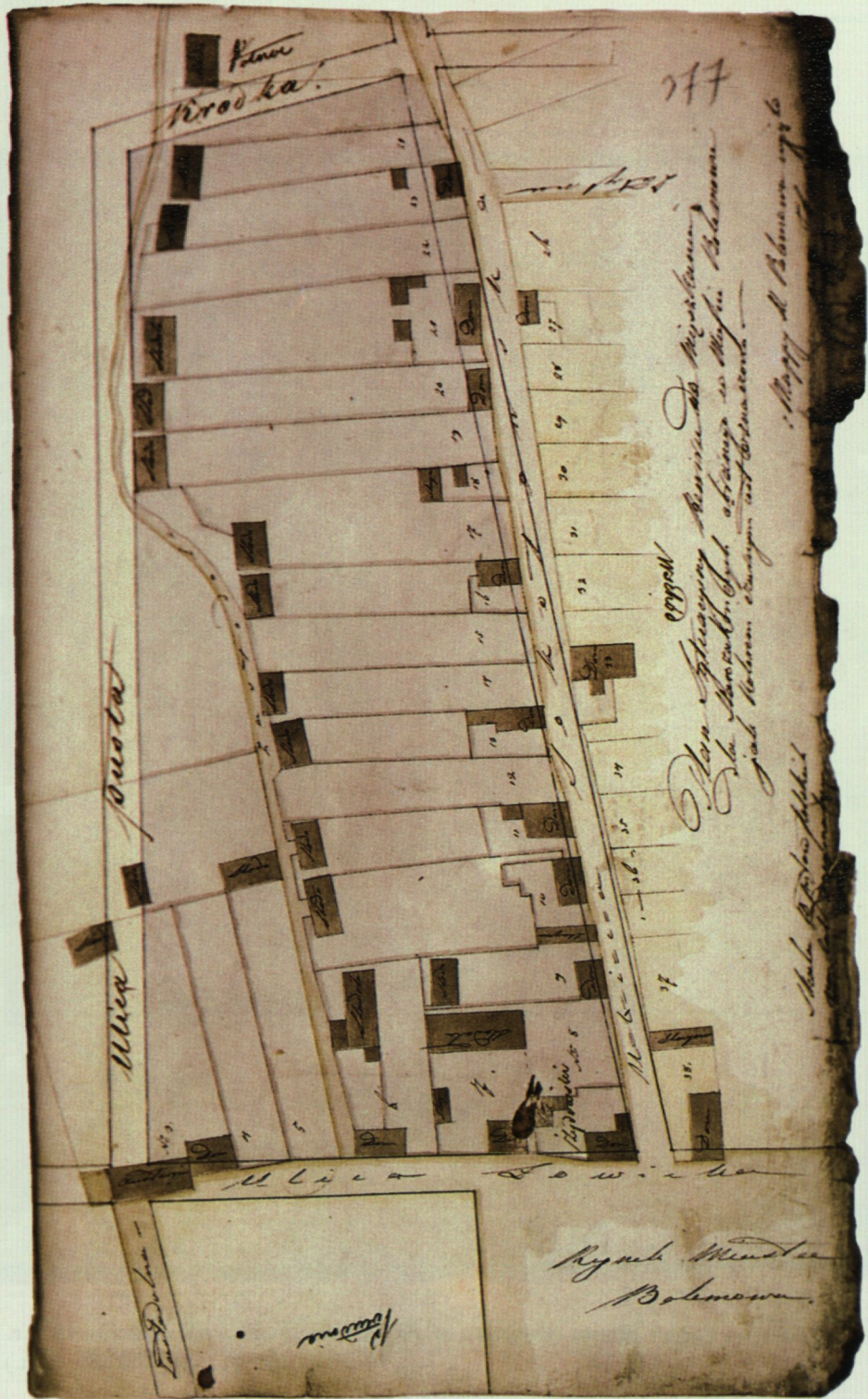
⁵⁰ Ibidem, s. 36-38. W spisie podano liczbę rodzin chrześcijańskich i żydowskich zamieszkałych przy poszczególnych ulicach miasta.

19. Schematyczny plan Pułtuszka z zaznaczeniem lokalizacji rewiru żydowskiego, 1811 r. AGAD, KRSW, 4480, k. nIb.

22. Plan regulacyjny części miasta Węrowa z projektem rewiru żydowskiego, 1822 r.
AGAD, 4125, k. 206 (Zb. Kart.)

23. Plan sytuacyjny rewiru dla ludności żydowskiej w Bolimowie, 1827 r.

projektu przesiedlenia Żydów w oddzielne rewiry⁵¹. Na planie kolorem zielonym zaznaczono ulice: Żydowską, Podpiaskową, Pułtuską i Tylną, które miały stanowić teren rewiru. Ponadto kolorem żółto-czerwonym wyróżniono „domy prawem własności posiadane przez Starozakonnych”, kolorem żółtym „domy wynajęte przez Starozakonnych”, a znakiem czerwonej gwiazdy „place puste do Starozakonnych prawem własności należące”. Na podstawie tych dokumentów KRSW opracowała w grudniu 1816 r. projekt dekretu⁵².

Realizacja projektu ustanowienia w Ciechanowie rewiru natrafiła na opór miejscowych Żydów, zwłaszcza tych spośród nich, którzy posiadali domy przy ulicach przewidzianych na zamieszkanie tylko dla chrześcijan. W dniu 30 października 1823 r. Komisja Województwa Płockiego wystosowała w tej sprawie pismo do KRSW⁵³. Wymianę korespondencji prowadzoną w końcu 1823 i na początku 1824 r. między płockimi władzami wojewódzkimi a rządem w Warszawie zamyka pismo KRSW do Komisji Województwa Płockiego z 24 stycznia 1824 r., z którego wynika, że uznano za niewłaściwe przeniesienie ludności żydowskiej do oddzielnego rewiru, ponieważ w mieście tym mieszkało wówczas tylko 190 rodzin chrześcijańskich, a 219 żydowskich i Żydzi posiadali prawem własności 80 domów. KRSW zaleciła Komisji Województwa Płockiego jedynie dopilnowanie, „aby Starozakonni chcący wystawiać nowe domy budowali one w miejscu na rewir dla Żydów projektowanym”⁵⁴.

W przypadku Pułtuska, analogicznie jak Ciechanowa, sprawę ustanowienia rewiru podjęto ponownie w 1816 r. Stosowne pismo w tej kwestii wysłano z Płocka do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji 29 czerwca 1816 r.⁵⁵, do którego załączono sporządzony wówczas plan sytuacyjny miasta⁵⁶. Teren przeznaczony na dzielnicę żydowską zaznaczono na planie obwodząc go czerwoną linią. W drugiej połowie 1816 r. w KRSW opracowano projekt ustanowienia z dniem 17 stycznia 1817 r. rewiru, który miał zostać usytuowany w części Pułtuska nazywanej Starym Miastem, oddzielonej od reszty miasta odnogą Narwi⁵⁷.

Projekt z 1816 r. nie został zrealizowany. Dlatego też Komisja Województwa Płockiego 20 października 1821 r. ponowiła propozycję ustanowienia rewiru w Pułtusku⁵⁸. Do pisma skierowanego do KRSW załączono starannie opracowany w 1821 r. przez inżyniera dróg i spławów województwa płockiego, budownicze-

⁵¹ AGAD, KRSW, 4218, k. nlb (Zb. Kart.).

⁵² Zachowały się dwa nie datowane egzemplarze projektu dekretu, sporządzonego w grudniu 1816 r., przewidującego utworzenie rewiru w Ciechanowie z dniem 17 stycznia 1817 r. w granicach zaznaczonych na planie miasta załączonym do pisma Komisji Województwa Płockiego z 18 października 1816 r. AGAD, KRSW, 4218, s. 39-48; porównaj: AGAD, KRSW, 4314, s. 23-34.

⁵³ AGAD, KRSW, 4314, s. 4-5.

⁵⁴ Ibidem, s. 19; porównaj: ibidem, s. 6: Pismo KRSW do KWP, 11 listopada 1823 r.; ibidem, s. 7-9: Wykaz domów i placów w Ciechanowie, 12 kwietnia 1823 r.; ibidem, s. 18: Pismo KWP do KRSW, 26 listopada 1823 r.; J. Szczepański, op. cit., s. 53-54; W. Latkowski, *Rozwój społeczno-gospodarczy Ciechanowa w XIX wieku i wpływ ordynatów opinogórskich na oblicze miasta*, „Rocznik Mazowiecki” 2005, s. 41-44.

⁵⁵ AGAD, KRSW, 4482, k. 15. Według danych z 19 października 1815 r., w Pułtusku mieszkało 2225 chrześcijan i 483 Żydów.

⁵⁶ Ibidem, k. 17.

⁵⁷ Ibidem, k. 18-21.

⁵⁸ AGAD, KRSW, 4485, k. 208.

go obwodu przasnyskiego, Antoniego Piotrowskiego, *Plan sytuacyjny miasta obwodowego Pułtusza wykazujący przeznaczony rewir dla Żydów*. Ponownie zaproponowano usytuowanie rewiru w części Pułtusza zwanej Starym Miastem, którego terytorium na planie oznaczono czerwoną linią⁵⁹. Przygotowano wówczas projekt dekretu, którym akceptowano utworzenie rewiru w proponowanym miejscu. Dokument ten przewidywał, że z dniem 1 stycznia 1825 r. mieszkańcy Pułtusza narodowości żydowskiej nie będą mogli mieszkać w innych częściach miasta⁶⁰. Decyzja o utworzeniu rewiru zapadła 26 listopada 1822 roku⁶¹.

Od 1824 r. mieszkańcy Pułtusza narodowości żydowskiej domagali się rozszerzenia terytorium rewiru, przede wszystkim włączenia w jego obszar ulic Waliszewo i Mostowej. Komisja Województwa Płockiego była przeciwna dokonywaniu zmian w tym zakresie, argumentując swoje stanowisko faktem niewybudowania w pierwszej połowie lat dwudziestych XIX w. żadnego domu na terenie wyznaczonym na dzielnicę żydowską⁶². Stanowisko Komisji podzielił namiestnik Królestwa Polskiego, generał Józef Zajączek, w piśmie skierowanym 27 maja 1825 r. do KRSW, stwierdzając, że rewir w Pułtusku „w dotychczasowym obrębie ma pozostać”⁶³. Władze miejskie, wojewódzkie i krajowe, przeciwnie poszerzaniu miejsca zamieszkania Żydów w Pułtusku, jednocześnie podjęły prace zmierzające do uregulowania Starego Miasta, co miało ułatwić jego zabudowę. W tym celu w 1824 r. w Biurze Budownictwa Generalnego Komisji Rządowej Sprawy Wewnętrznych i Policji został sporządzony *Plan miasta Pułtusza podług projektu restauracji zrysowany i miejsce na rewir Starozakonnym przeznaczone okazujący*. Na planie tym przedstawiano projekt regulacji ulic Starego Miasta⁶⁴. Granice rewiru w Pułtusku zostały poszerzone dopiero na podstawie decyzji Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 19 stycznia 1830 roku⁶⁵. Natomiast nie zachował się plan miasta, ukazujący zasięg terytorialny rewiru według projektu opracowanego latem 1829 r. przez komisarza obwodu pułtuskiego, Władysława Śląskiego, który to projekt stał się postawą do wskazania kolejnych ulic w mieście przeznaczonych na miejsce osiedlenia ludności żydowskiej⁶⁶. Dekret Rady Administracyjnej z 19 stycznia 1830 r. w artykule pierwszym zawiera stwierdzenie mówiące o tym, że „Starozakonnym wolno mieszkać, placów pustych nabywać, domy podług przepisów policyjnych wystawiać w mieście Pułtusku w obrębie na dołączonym tu planie miasta lit. A, B, C i D oznaczonym i czerwoną linią zakreślonym...”⁶⁷. Jednakże i ta mapa wielkoskalowa Pułtusza z wykreślonymi nowymi granicami rewiru nie zachowała się.

⁵⁹ Ibidem, k. 214.

⁶⁰ Ibidem, k. 215-217.

⁶¹ AGAD, KRSW, 4587, k. nlb.: *Pismo Komisji Województwa Płockiego do KRSW*, 18 maja 1824 r.; AGAD, KRSW, 104, s. 21-26: *Wykaz miast guberni płockiej mających przywileje wzbraniające zamieszkania Starozakonnych oraz i tych, które mają oddzielne rewiry żydowskie*, 9 lutego 1847 r., (Pułtusk, s. 25).

⁶² AGAD, KRSW, 4587, k. nlb.: *Pismo Komisji Województwa Płockiego do KRSW*, 18 maja 1824 r.

⁶³ Ibidem, k. nlb.: *Pismo Namiestnika gen. J. Zajączka do KRSW*, 27 maja 1825 r.

⁶⁴ AGAD, KRSW, 4487, k. nlb. (Zb. Kart.).

⁶⁵ AGAD, Rada Administracyjna Królestwa Polskiego, 18, s. 48: *Protokół posiedzenia Rady Administracyjnej*, 19 stycznia 1830 r.

⁶⁶ AGAD, KRSW, 4490, k. nlb.: *Pismo Komisji Województwa Płockiego do KRSW*, 30 grudnia 1829 r.; J. Szczepański, op. cit., s. 56

⁶⁷ AGAD, KRSW, 4490, k. nlb.: *Dekret Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego*, 19 stycznia 1830 r.

W latach 1816–1819 władze Królestwa Polskiego podjęły także prace zmierzające do utworzenia rewirów w Czyżewie, Płońsku, Wyszogrodzie i Janowie. W dniu 16 października 1816 r. Komisja Województwa Płockiego skierowała do KRSW pismo w sprawie trudności związanych z wyznaczeniem w Czyżewie rewiru dla ludności żydowskiej. Według płockich władz wojewódzkich, Czyżewo należało do miast Królestwa Polskiego, gdzie wśród mieszkańców przeważała ludność narodowości żydowskiej, mieszkająca w domach położonych przy wszystkich ulicach miasta⁶⁸. Do pisma został dołączony schematyczny *Plan sytuacyjny ręczny miasta Czyżewa dziedzicznego JW Skrzyńskiego*, sporządzony przez burmistrz Jabłońskiego⁶⁹ oraz *Projekt planu sytuacyjnego ręcznego miasta Czyżewa w roku 1816*⁷⁰. Według *Projekt planu*, stanowiącego objaśnienie treści mapy wielkoskalowej Czyżewa autorstwa burmistrza Jabłońskiego, w 1816 r. w tym mieście mieszkało 85 rodzin żydowskich i tylko 9 chrześcijańskich⁷¹.

Na planie Płońska, wykonanym w 1816 r. przez geometrę Ludwika de Salzera został naniesiony projekt rewiru w kształcie prostokąta przeciętego dwoma prostopadłymi liniami ulic, który opisano jako miejsce przeznaczone dla 172 rodzin żydowskich. Płońska dzielnica żydowska miała powstać na niezabudowanym terenie, położonym na zachód od miasta⁷². Plan ten stanowił załącznik do pisma z 3 lipca 1816 r. od burmistrza policji miasta Płońska do podprefekta powiatu płockiego, gdzie zawarte były szczegółowe dane dotyczące zasiedlenia ludności żydowskiej w poszczególnych ulicach⁷³. Do realizacji tego projektu nie przystąpiono, ponieważ Żydzi płońscy w ciągu trzech lat nie wybudowali na tym terenie żadnego domu. Dlatego też 23 września 1819 r. Komisja Województwa Płockiego w piśmie do KRSW zaproponowała usytuowanie rewiru na obszarze między rowem przecinającym ulicę Warszawską z Rynkiem Zielonym włącznie⁷⁴. Nie wiemy, czy powstał wówczas projekt urbanistyczny tej propozycji, ponieważ brak jest w polskich zbiorach kartograficznych wielkoskalowej mapy Płońska, ukazującej sytuację rewiru w tej części miasta. Nie zachowało się także wyobrażenie kartograficzne projektu z 1827 r., który również nie został zrealizowany⁷⁵.

Geometra Ludwik de Salzer sporządził w 1816 r. plan sytuacyjny Wyszogrodu, na którym linią koloru zielonego oznaczono część miasta przewidzianą na

⁶⁸ AGAD, KRSW, 4298, s. 101-102.

⁶⁹ Ibidem, s. 110-111.

⁷⁰ Ibidem, s. 103-109.

⁷¹ Ibidem, s. 104.

⁷² Plan ten do 1974 r. znajdujący się w zespole akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji w AGAD zaginął. Obecnie znamy go tylko z reprodukcji zamieszczonej w pracy Marii Barbasiewicz i opisu katalogowego znajdującego się w katalogu rysunków architektonicznych i planów urbanistycznych Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji opracowanego przez Marię Łodyńską-Kosińską. M. Barbasiewicz, *Studium historyczno-urbanistyczne Płońska*, Warszawa 1984, ryc. 5; *Katalog rysunków architektonicznych z akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Rysunki architektoniczne, plany urbanistyczne, varia z lat 1800–1868*, oprac. M. Łodyńska-Kosińska, Warszawa 1974, s. 268, poz. kat. 842.

⁷³ AGAD, KRSW, 4601, s. 447-452.

⁷⁴ Ibidem, s. 445-446.

⁷⁵ J. Szczepański, op. cit, s. 54-55.

rewir żydowski. Liniami czerwonymi naniesiono projekt regulacyjny. Rewir planowano usytuować we wschodniej części miasta, na terenie, którego granicę miał od północy i wschodu wyznaczać parów, od południa brzeg rzeki Wisły i ulica Szewska, a od zachodu projektowana ulica Rembowska⁷⁶. Projekt z 1816 r. nie został zrealizowany. Kolejna próba ustanowienia w Wyszogrodzie rewiru w 1819 r. również nie powiodła się⁷⁷.

Wykonany w 1819 r. *Plan miasta Janowa, mający służyć do projektu przeniesienia Żydów w oddzielne rewiry*⁷⁸, stanowił załącznik pisma z dnia 23 września 1819 r.⁷⁹ Komisji Województwa Płockiego do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji w sprawie wytyczenia rewiru. Na planie ogólnym miasta obszar między ulicą Kozią a rzeką Orzyc oznaczono i opisano jako przeznaczony na rewir dla ludności żydowskiej. Żydzi mieli zamieszkiwać trzy ulice (na planie zaznaczone kolorem zielonym): Zieloną i Prostą (równoległe do ulicy Koziej) oraz ulicę do nich prostopadłą, dochodzącą do rzeki Orzyc, której na planie nie opisano nazwą. Ponadto na planie kolorem żółto-czerwonym zaznaczono domy należące do Żydów, natomiast kolorem żółtym – domy wynajmowane przez Żydów. Projekt rewiru, jak wynika z adnotacji na piśmie z 23 września 1819 r., nie został urzeczywistniony⁸⁰.

W 1816 r. planowano również utworzenie rewiru w Kuczborku, podobnie jak w Czyżewie, małym mieście prywatnym. Sporządzono wówczas odrębny schematyczny plan miasta, na którym oznaczono projektowane miejsce osiedlenia Żydów. Na ten cel miała być przeznaczona ulica prowadząca od rynku w kierunku ogrodów miejskich i przechodząca w drogę do Żuromina. Obszar rewiru na mapie wielkoskalowej Kuczborka wyróżniono kolorem żółtym⁸¹. W dniu 28 października 1816 r. Komisja Województwa Płockiego przesłała do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji pismo mówiące o niemożności ustanowienia w Kuczborku rewiru dla ludności żydowskiej⁸². Podstawę wniosku Komisji Wojewódzkiej stanowił raport z 3 czerwca 1816 r. podprefekta powiatu mławskiego, gdzie stwierdzono między innymi, że „miasto Kuczbork jest szlacheckie, składa się z 28 dymów [domów – H.B.], z których jest kilka dawno spalonych i nie restaurowanych, przyczyną tego jest, że właściciel tych dóbr życząc te miasteczko na wieś obrócić dalszej budowli nie dozwalał, gdy całe terytorium jest własnością dominium. W tym miasteczku jest 35 familii chrześcijańskich, a 7 starozakonnych zamieszkałych, a żaden z starozakonnych nie posiada w tym mieście ani w dziedzicznym, ani zastawnym prawem ani budowli ani gruntów...⁸³

⁷⁶ AGAD, KRSW, 4696, k. nlb. (Zb. Kart). Na planie znajdują się dwie ulice noszące nazwę Rembowska. Oprócz projektowanej, tej wyznaczającej granicę rewiru była druga, równoległa do pierwszej, położona na zachód od niej.

⁷⁷ AGAD, KRSW, 4696, k. nlb.: *Pismo Komisji Województwa Płockiego do KRSW*, 22 września 1819 r.

⁷⁸ AGAD, KRSW, 4343, s. 272.

⁷⁹ Ibidem, s. 270-271.

⁸⁰ Ibidem, s. 270. Na marginesie pisma, pod datą 7 listopada 1819 r. zapisano, że gdy z wyższej decyzji przeniesienie Żydów na osobne rewiry jest zawieszonym, niniejsze przeto odsyła się tymczasowo do akt.

⁸¹ AGAD, KRSW, 4298, s. 116.

⁸² Ibidem, s. 112-113.

⁸³ Ibidem, s. 114-115.

Kolejne projekty utworzenia rewirów dla ludności żydowskiej w miastach Królestwa Polskiego powstały w latach dwudziestych XIX w. Z tego okresu zachowało się 5 projektów, dotyczących miast mazowieckich, których dokumentacji aktowej towarzyszą mapy wielkoskalowe, ukazujące topografię rewirów. Przed 8 lutego 1821 r. został opracowany plan regulacyjny Warki, zatwierdzony przez Komisję Województwa Mazowieckiego, na którym zaznaczono granice rewiru⁸⁴. Ludność żydowska, jak zapisano w raporcie Komisji, miała zamieszkiwać ulice: Długą i Synagogską. Po 8 lutego 1821 r. na podstawie planu regulacyjnego Warki wykonano plan części miasta, obejmujący swym zasięgiem teren rewiru. Na niniejszej mapie wielkoskalowej oprócz Długiej i Synagogskiej wykreślono ulice: Senatorską, Wąską i Równą oraz część rynku z ratuszem⁸⁵. Odrys sporządzono najprawdopodobniej w związku z pismem grupy obywateli Warki (chrześcijan), którzy zwrócili się z prośbą do KRSW o odwołanie zarządzenia o przeniesieniu ludności żydowskiej do wydzielonego rewiru. Uważali oni, że przesiedlenie rodzin żydowskich z zajmowanych obecnie domów będzie niekorzystne ekonomicznie dla miasta i jego obywateli⁸⁶. W dniu 18 sierpnia 1821 r. decyzję o tworzeniu rewiru w Warce KRSW czasowo zawiesiła⁸⁷.

W lipcu 1822 r. budowniczy obwodu siedleckiego, Adolf Mateusz Dowkontt, sporządził plan regulacyjny części Węgrowa, obejmujący rynek z terenem położonym na południowy zachód od niego, przeznaczonym na rewir. Na mapie wielkoskalowej miasta oznaczono rynek i ulice istniejące: Długą Koźłą, Przyrynek, Żydowską (przemianowaną na Warszawską) i Podlężną oraz ulice projektowane, wykreślone czerwonym tuszem: Warszawską, Żydowską, Jerozolimską, Niecałą, Przesmyk, Liwską, Czystą, Ślepą, Widok i Graniczną. Czerwoną kredką zaznaczono granice rewiru, który miał obejmować ulice projektowane oraz Nowe Miasto. Ponadto zabudowę oznaczono w sposób zindywidualizowany, podając numery własnościowe działek. W legendzie objaśniono znaki wykazujące domy: mieszczańskie, żydowskie, szlacheckie i duchowne oraz place i ogrody⁸⁸. Władze miasta Węgrowa opracowały *Projekt względem odosobnienia mieszkań żydowskich w mieście powiatowym Węgrowie*, noszący datę 1 czerwca 1823 r., w którym między innymi sprecyzowano podział terytorium miasta na część przeznaczoną dla ludności chrześcijańskiej i część stanowiącą rewir. Podano nazwy ulic dostępnych do zamieszkania tylko przez chrześcijan i nazwy ulic przeznaczonych na dzielnicę żydowską. *Projekt* przewidywał ustanowienie rewiru z dniem 31 grudnia 1823 roku⁸⁹.

Dokument ten i plan regulacyjny części miasta z lipca 1822 r. stanowiły załączniki do pisma Komisji Województwa Podlaskiego, skierowanego 24 września

⁸⁴ AGAD, KRSW, 2054, k. nlb.: *Raport Komisji Województwa Mazowieckiego*, 8 lutego 1821 r. Mapa wielkoskalowa Warki wykonana przed datą sporządzenia tego raportu nie zachowała się.

⁸⁵ Ibidem, k. nlb.: *Plan ukazujący sytuację ulicy Długiej i Synagogskiej, które w mieście Warce na rewir żydowski przeznaczają się*.

⁸⁶ Ibidem, k. nlb.: *Pismo obywateli miasta Warki do KRSW*, 29 marca 1821 r.

⁸⁷ Ibidem, k. nlb.: *Pismo KRSW do Komisji Województwa Mazowieckiego*, 18 sierpnia 1821 r.

⁸⁸ AGAD, KRSW, 4125, k. 206 (Zb. Kart.): *Plan sytuacyjny części miasta Węgrowa dla odosobnienia Żydów*.

⁸⁹ AGAD, KRSW, 4125, k. 201-204.

1823 r. do KRSW w sprawie utworzenia w Węgrowie rewiru dla ludności żydowskiej⁹⁰. Na marginesie tego pisma znajduje się adnotacja: „Miasto dziedziczne. Chrześcijan 1488, Żydów 1135. Wedle przywileju Jana Krasińskiego z r. 1655, Żydom bez ograniczeń wolno osiadać w tym mieście”. W opracowanym 21 października 1823 r. projekcie odpowiedzi Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji powołując się na ten przywilej i na znaczną liczbę ludności żydowskiej w mieście stwierdzała, że nie widzi potrzeby ustanowienia w Węgrowie rewiru dla ludności żydowskiej⁹¹.

Pierwszy projekt utworzenia rewiru w Raciążu powstał już w 1816 r., kiedy to na miejsce zamieszkania ludności żydowskiej wyznaczono ulicę Sochocińską⁹². Nie zachowała się jednak żadna dokumentacja kartograficzna i aktowa dotycząca tego przedsięwzięcia. Do sprawy powrócono w 1824 r. Przygotowano wówczas plan miasta z zaznaczeniem działek i zabudowy⁹³, który został załączony do pisma Komisji Województwa Płockiego do KRSW z 14 grudnia 1824 roku⁹⁴. Wówczas zmieniono pierwotną lokalizację rewiru z ulicy Sochocińskiej na ulicę Warszawską, zwaną wcześniej Kinikier⁹⁵. Propozycja Komisji Województwa Płockiego stała się podstawą do opracowania dekretu Namiestnika Królestwa Polskiego z dnia 8 lutego 1825 r. Mocą tego dokumentu wyznaczono ulicę Warszawską na rewir dla ludności żydowskiej w Raciążu⁹⁶. Podobnie jak w innych miastach Królestwa Polskiego, również i w Raciążu Żydzi czynili starania o przesunięcie terminu realizacji dekretu. Urzeczywistnienie projektu rewiru zostało przeciągnięte w czasie do momentu wybuchu powstania listopadowego. Po 1831 r. ludność żydowska odwoływała się od kolejnych decyzji władz nakazujących zasiedlenie rewiru, argumentując swoją prośbę zniszczeniami w rejonie ulicy Warszawskiej, spowodowanymi potyczką wojsk polskich i rosyjskich, do której doszło w tym rejonie 24 lipca 1831 roku⁹⁷. Władze Królestwa Polskiego ustaliły ostateczną datę osiedlenia Żydów w rewirze w Raciążu na dzień 1 kwietnia 1834 roku⁹⁸.

⁹⁰ Ibidem, k. 200.

⁹¹ Ibidem, k. 200 v.

⁹² Na planie Raciąża z 1824 r., sporządzonym na podstawie wcześniejszej mapy wielkoskalowej tego miasta, wykonanej przed 1816 r., ulicę Sochocińską opisano jako do zabudowań i pomieszczeń dla Żydów przeznaczona w roku 1816. AGAD, KRSW, 4628, s. 11-12: *Plan miasta Raciąża w powiecie mławskim, departamentem płockim położonego*.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ AGAD, KRSW, 4628, s. 7-8: *Pismo Komisji Województwa Płockiego do KRSW w sprawie rewiru dla ludności żydowskiej w Raciążu*, 14 grudnia 1824 r.

⁹⁵ Nazwa ta występuje zarówno na planie z 1824 r., jak i w piśmie do KRSW z 14 grudnia 1824 r., z wyjaśnieniem, że pochodzi ona z wcześniejszej mapy wielkoskalowej Raciąża, prawdopodobnie sporządzonej w okresie okupacji pruskiej lat 1795–1806.

⁹⁶ AGAD, KRSW, 4628, s. 13-17: *Kopia dekretu Księcia Namiestnika Królestwa Polskiego Józefa Zajączka*, 8 lutego 1825 r.

⁹⁷ J. Szczepański, op. cit., s. 57.

⁹⁸ AGAD, KRSW, 4629, k. 44-45: *Pismo Komisji Województwa Płockiego do KRSW w sprawie przedłużenia terminu przesiedlenia ludności żydowskiej w Raciążu do rewiru*, 23 sierpnia 1832 r.; ibidem, k. 75: *Pismo Radcy Sekretarza Stanu Prezydującego w Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego*, 21 listopada 1832 r. (wówczas termin zasiedlenia rewiru ustalono na dzień 1 maja 1833 r.); ibidem, k. 128: *Pismo Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego*, 13 lipca 1833 r.

W drugiej połowie 1826 r. rozpoczęto prace nad projektem rewiru w Łowiczu. Dnia 29 grudnia 1826 r. budowniczy obwodu sochaczewskiego, Jan Łuczaj, na podstawie mapy wielkoskalowej Łowicza sporządził plan sytuacyjny części miasta, obejmującą ulice: Długą, Wałową, Świętojańską, Podrzeczną, Bielańską, Koszerną, Nowomiejską, Zduńską, Dogodną, Piotrkowską oraz Rynek Nowego Miasta Łowicza. Na terenie wydzielonym na rewir – między Rynkiem Nowego Miasta i ulicami: Piotrkowską, Długą, Wałową, Podrzeczną, Bielańską – zaznaczono na planie granice działek, ich zabudowę i podano numery hipoteczne⁹⁹. Od 21 lutego do 30 listopada 1827 r. trwała wymiana korespondencji między Komisją Województwa Mazowieckiego a KRSW w sprawie projektu dzielnicy żydowskiej w Łowiczu¹⁰⁰. Efektem wspólnych ustaleń władz wojewódzkich i krajowych był dekret 15 stycznia 1828 r. Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego, w myśl którego rewir w Łowiczu miał obejmować terytorium w granicach oznaczonych na planie wykonanym przez J. Łuczaja¹⁰¹. W artykule drugim tego dokumentu stwierdzano: „Od dnia 1 lipca 1828 r. w żadnej innej części miasta Łowicza oprócz rewiru [...] nie wolno będzie Żydom mieszkać”¹⁰².

Jan Łuczaj był również autorem kartograficznego projektu dzielnicy żydowskiej w Bolimowie. *Plan sytuacyjny rewiru dla mieszkania dla Starozakonnych obranego w mieście Bolimowie*, sporządzony w 1827 r. obejmuje obszar na północ od rynku, między ulicami Pustą, Krótką, Sokołowską i Łowicką¹⁰³. Projekt utworzenia rewiru powstał w związku z pracami związanymi z regulacją miasta oraz opracowaniem nowych map wielkoskalowych Łowicza¹⁰⁴. 14 listopada 1827 r. KRSW wyraziła gotowość zaakceptowania projektu¹⁰⁵.

Tylko w wypadku niektórych projektowanych rewirów w miastach mazowieckich w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej zachowała się dokumentacja kartograficzna. Nie dysponujemy dzisiaj nawet mapami wielkoskalowymi wielu z tych dzielnic żydowskich, które wówczas powstały w miastach Mazowsza. Dotyczy to między innymi rewirów utworzonych w Mławie, Ostrołęce, Sierpcu i Zakroczymiu¹⁰⁶. Natomiast część zachowanych planów to projekty niezrealizowane, jak np. w Janowie, Kuczborku, Warce czy Wyszogrodzie. Według ustaleń E. Bergman, w 31 miastach mazowieckich (a nawet być może w 32) w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego wyznaczono lub chociażby projektowano rewiry¹⁰⁷. Większość z nich utworzono w latach 1811–1830. Natomiast trudno jest odpowiedzieć na pytanie, ile spośród ustanowionych dekretami rewirów w rzeczywistości funkcjonowało zgodnie

⁹⁹ AGAD, KRSW, 1265, k. 19.

¹⁰⁰ Ibidem, k. 5: *Pismo Komisji Województwa Mazowieckiego do KRSW*, 21 lutego 1827 r.; ibidem, k. 6: *Pismo KRSW do Komisji Województwa Mazowieckiego*, 16 marca 1827 r.; ibidem, k. 18: *Pismo Komisji Województwa Płockiego do KRSW*, 30 listopada 1827 r.

¹⁰¹ Ibidem, k. 22–24, *Dekret Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego*, 15 stycznia 1828 r.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ AGAD, KRSW, 628, s. 377.

¹⁰⁴ Ibidem, s. 368–370: *Pismo Komisji Województwa Mazowieckiego do KRSW*, 17 października 1827 r.

¹⁰⁵ Ibidem, s. 385: *Projekt pisma KRSW do Komisji Województwa Płockiego*, 14 listopada 1827 r.

¹⁰⁶ J. Szczepański, op. cit., s. 57–59.

¹⁰⁷ E. Bergman, op. cit., s. 85.

z obowiązującym prawem. W aktach spotykamy pojęcie rewirów wyznaczonych, ale niezrealizowanych bądź zrealizowanych w małym stopniu. Ludność żydowska broniła się przed zamieszkaniem w rewirach, pomimo że w wielu wypadkach wyznaczane były na terenie faktycznie zasiedlonych wyłącznie przez Żydów. Ponadto dekrety zawierały postanowienia umożliwiające zwłaszcza osobom zamężnym i wykształconym posiadanie domu w części chrześcijańskiej miasta. Determinacja zainteresowanych, przepisy prawa oraz sytuacja gospodarcza wpływały na opóźnianie procesu ustanawiania rewirów, a następnie ich zasiedlania. W wielu wypadkach projekty nie były realizowane. Nawet te, które uzyskały formę dekretu, także nie zostały urzeczywistnione, jak np. w Ciechanowie. Zaniechano wykonania tych projektów, które dotyczyły miast zamieszkałych przez niewielką liczbę rodzin żydowskich i tych, odnoszących się do miast, których większość mieszkańców stanowili Żydzi, między innymi w Czyżewie.

Projekty rewirów, których obraz kartograficzny zachował się na mapach wielkoskalowych miast mazowieckich, ukazują topografię miejsc przeznaczonych na osiedlenie ludności żydowskiej. Większość z tych kartografików to plany ogólne, obejmujące swym zasięgiem terytorium miasta w jego ówczesnych granicach. Najczęściej były to prace wykonywane przez osoby o niskich kwalifikacjach w zakresie sporządzania map bądź całkowicie niewykwalifikowane. Dlatego są to głównie odręczne plany schematyczne, a nawet – jak w przypadku Wyszkowa – tzw. prymitywy kartograficzne. Jednym z nielicznych wyjątków jest mapa wielkoskalowa Przasnysza z 1825 r., autorstwa budowniczego rządowego, Aleksandra Groffe.

Doskonalszą techniką sporządzono mapy wielkoskalowe, które zasięgiem terytorialnym obejmują tylko część miasta, ukazując sytuację terytorium przeznaczonego na rewir, ponieważ najczęściej są to odrysy wykonane z pomiarowych planów ogólnych tych miast, sporządzane przez profesjonalnych kartografów. Dotyczy to między innymi projektów rewirów w Bolimowie i Łowiczu. Autorami tych odrysów i kopii byli najczęściej także geometrzy i budowniczowie, którym sztuka kartograficzna nie była obca. Wśród kartografików rewirów najwyższej jakości są plany regulacyjne części miast, przeznaczonych na zasiedlenie dla ludności żydowskiej, które wcześniej były niezamieszkałe, lub które przed ponownym zasiedleniem postanowiono poddać gruntownej regulacji. Spośród zachowanych map rewirów dotyczy to dwóch planów ogólnych – Pułtuska z 1824 r. i Wyszogrodu z 1816 r. – oraz planu części Węgrowa z 1822 r.

Ważną cechą map stanowiących odrysy i planów regulacyjnych jest także ich skala, większa, aniżeli schematycznych planów ogólnych, co pozwoliło nie tylko na ukazanie miejsca rewiru w przestrzeni miasta, ale także na przedstawienie szczegółowego obrazu kartograficznego miejsca przeznaczzonego na zamieszkanie przez Żydów, granic działek oraz ich wielkości, a także zabudowy.